

VEELKORD UDMURDI KANGELASEEPOSEST AJALOOAIS-ARHEOLOOGILINE ASPEKT

Aleksander Ivanov. Udmurtia, Iževsk

Iga rahvas vajab kangelasminevikku ja otsib seda. Ühiskonna ideaali otsides jõutakse nii mõnigi kord kangelaseeposeni. Paljud soome-ugri rahvusliku intelligentsi esindajad on pöördunud just folkloori eepiliste žanrite poole.

Esimesed udmurdi eepilised legendid ja proosapärимused on kirja pandud XIX sajandi lõpul B. Munkácsi, J. Wichmanni, B. Gavrilovi, N. Pervuhhini, G. Vereštšagini, G. Potanini poolt. Üsna varsti pärast seda tõusetus rida küsimusi: kas udmurtidel on olnud kangelaseepos? Kas see oli värsivormis? Millega seletada udmurdi kangelaslugude leviku regionaalsust? Kas udmurdi kangelaspärимus kajastab udmurtide ajaloo kuulsusrikast perioodi? Neid ja teisi probleeme on püüdnud oma töödes lahendada K. Gerd, D. Jašin, F. Jermakov, P. Pozdejev, P. Domokos, A. Mikušev, V. Vladõkin jt. Ühed tunnistavad kangelaseepose olemasolu udmurtidel, teised eitavad, kolmandad rõhutavad, et eepos pole jõudnud välja kujuneda.¹ Tööde sisu ja suunitluse määrab oluliselt see, et uurijaiks on folkloristid. Ülejäänud erialade esindajad, nende seas ajaloolased ja arheoloogid, on rahvaluulet kasutanud episoodiliselt, ajalooalase kontseptsiooni ilmekamaks illustreerimiseks. Kangelaspärимuse kasutamine on perspektiivikas ajaloo-alastes uurimustes, kuid tuleb arvestada ka objektiivseid raskusi, mis seda takistavad. Folklooris sisalduv informatsioon kujutab endast rahva suulise loomingu kujunemise ja käibimise spetsiifiliste seaduspärasuste keerukalt kodeeritud süsteemi.² Legendid ja pärимused on tulemuslikult kasutatud näiteks udmurdi hõimude ja sugukondade, nende päritolu, asukoha ja vastastikuste suhete uurimisel.³ Ajaloolise aspekti silmaspidamine võimaldab suulises rahvaloomingus märgata uusi, seni tähelepanuta jäänud tahke. Alljärgnevas osutub kangelaspärимus huvipakkuvaks just ennekõike kui ajalooallikas.

Ajaloolane üritab välja selgitada folklooriteose ilmumise kohta, s o nende nähtuste ajaloolist tingitust, iseloomustada nende arenguastet ja konkreetset olemisvormi. Teatud määral aitab kangelaseepose tekkeaga kindlaks teha üldajaloolise arenguprotsessi loogika, mille järgi niisuguse rahvaluuleteose loomine on teatavale vaimse loomingu arengutasandile tunnuslik. Teiseks üritab ta otsida eeposes leiduvat ajaloo-alast informatsiooni, kasutab seda otsese ajalooallikana. Kangelaseepika konkreetse ajaloolise aluse väljaselgitamiseks võib edukalt rakendada teiste ajaloo-allikatega kõrvutamist ja täiendamist. Kuna udmurtide ajalugu on kirjalike allikate osas kuni XVII sajandini võrdlemisi

juhuslikult dokumenteeritud, on arheoloogiline materjal seda olulisem.

Udmurdi kangelaseepika vahendab andmeid nende mineviku eri valdkondadest. Märgitagu siinkohal lühidalt mõnesid uurimiseks sobivaid sü•eesid. Nendest selguvad muistsete udmurtide elatusalad, kusjuures täheldatav on omavaheline tööjaotus elatise hankimisel. Ühes Udmurtia põhjaosa muistendis on igal tegelasel oma töö: “*Gurja on põlluharija, Idna jahimees, Donda harib põldu, kuid rohkem tegeleb käsitöö ja kauplemisega.*” Näeme küllaltki keeruka struktuuriga ühiskonda, kus muistsed sugukonnainstitutsioonid eesotsas nende vanematega (udm *töro*) on kõrvu uute ülikutega (udm *eksei*⁴). Ilmneb varafeodaalne ekspluateerimine, andami kogumine. Ühes muistendis kõneldakse Uzjakari linnuses elavast valitsejast, kes oma mõõdutundetute andamimääradega põhjustas rahulolematuse ja kes uputati sohu.⁵ Pärimused kajastavad tütarperede moodustumist suurte isajärgsete sugukondade baasil ning sellega kaasnevat ühismaade jagamist. Selle juures tekkinud territoriaaltülid lahendati juttudes reeglina rahulikul teel (soomätta võidu viskamisega). Arvukalt on teateid suhetest naaberrahvastega: maridega (udm *por*) nende asumise aegadest Volga ja Vjatka jõgede vahelisele alale, volga bulgaaridega (udm *biger*⁶), kuid samuti ka varasematest kontaktidest tatarlaste ja venelastega. Võitlus vaenlaste ja võõramaise ikke vastu, rahva vabaduse eest on folklooris üldse populaarne teema ega puudu ka udmurtidel. Teataval määral kajastab see nähtavasti reaalseid minevikusündmusi.

Eepiline kangelaspärimus kajastab üleminekuperioodi lagunevalt hõimusu- guluselt varasele klassiühiskonnale, varafeodaalse hõimuaristokraatia kujune- mise algust ja riigieelsete etniliste üksuste moodustamist. Need protsessid peegelduvad meie ajaarvamise I aastatuhande teise poole ja II aastatuhande alguse Kaama äärealade arheoloogilises materjalis. Paljud folkloorisüžeed on seotud muistsete udmurtide kinnismuististega. Eriti palju on seoseid põhja- poolset udmurdi asualal, kus keskaegsete kindlustuste ja kaasaegsete külade nimetustes on säilinud muistenditegelaste nimed: Idnakar, Dondõkar, Gurjakar, Vesjakar, Ebgakar, Paljakar jt. Idna, Donda, Gurja, Vesja, Ebga, Palja on isi- kunimed. Sõnale *kar* vastab vanavene *grad* või saksa *burg*. Nende kindlus- tuste arheoloogiline materjal annab tunnistust udmurdi rahva formeerumisest ja väljakujunemisest, ehedast ning omanäolisest kultuurist Tšeptsa jõgikonna alal, mis on dateeritav põhiliselt IX-XIII sajandiga. Samasugused suulise päri- muse ning keskaja kindlustuste ajaloo ühisjooned on täheldatavad ka mujal udmurdi asualadel: tervet rida Lõuna-Udmurtia linnuseid on nimetatud udmur- di kangelaste ja ülikute elupaikadena (Ülem-Utša V-IX sajandini, Bobja-Utša III-IX sajandini, Juri jt linnused). Vana linnus praeguse Kirovi linna kohal (end Vjatka, Hlõnov) kandis Vatkakari - Votka hõimu linnuse nime. Kuznetsovi linnust ja Vjatka paremkalda ala seostatakse udmurdi üliku Jadõgari nimega. Arski

udmurtidel on arvukalt muistendeid oma kunagisest valdusest keskusega Arski linnuses, mille eesotsas oli udmurdi ülik ja millest leidub ka kirjalikke teateid jms. Seega on kõigi nende andmete alusel udmurdi eepilise pärimuse põhiosa dateeritav I aastatuhande teise - II aastatuhande esimesse poolde maj.

Selle tsükli pärimustele on iseloomulik lokaalne levik.⁷ Igal etnilisel rühmal olid oma kangelastest juhid ja muistendid legendaarsest päritolust: tšeptsu udmurtide kangelased olid Donda, Idna, Gurja, Vesja jt; kilmezi udmurtidel Bursin Tšunõpi, Selta, Kužmo Bigra; možga udmurtidel Mardan, Možga, Bija; šarkani udmurtidel Ožmeg; vjatkatagustel udmurtidel Jadõgar jne. Huvitaval kombel lähtuvad kangelaste naiste nimed *voršudist* (Ebga, Egra, Bigra) ehk päritolukuuluvusest - udmurdid nimetasid veel XX sajandi algul abielunaisi nende sugukonna järgi.⁸ Üldrahalikke eepilisi kangelasi udmurtidel pole. Kangelasmuistendid otseku peegeldavad muistsete udmurtide etnosotsiaalset struktuuri enne nende konsolideerumist ühtseks rahvaks.

Kangelaseepos on sündinud sugukondliku korra lagunemise perioodil, ta kandub üle järgmisesse, sõjalise demokraatia ajajärku, mida iseloomustab sõjakangelastegude ülistus. Lõpetatud ja klassikalise kuju said kangelaseeposed klassiühiskonna varasematel etappidel, sinna kuulus sageli ka tuntud või anonüümsete autorite poolne töötlus. Nimetatagu "Gilgameši", Homerose "Iliast" ja "Odüsseiat", anglosaksi eepost "Beowulf", karjalasooime "Kalevalat" jt. Kangelaseeposel on rahvuse müütilises saamisloos oma koht.

Udmurdi eepost klassikalises vormis ei loodud. Soodsal ajal puudus isikus, kes suutnuks niisugust mastaapset ülesannet täita (nii on möönnud V. Vladõkin⁹). Olulisemalt põhjustas selle udmurdi rahva käekäik. Sisemised klassisuhetele ja etnopolitiilisele ühtlustumisele suunavad protsessid ei lõppenud varafeodaalse riigi moodustamisega. Otsustavaks osutus tatari-mongoli ike ja Kaama-äärse koloniseerimine venelaste poolt. Tervikuna mõjus see pärssivalt mitmetele ühiskonnasisestele sotsiaalsetele protsessidele, aeglustades udmurtide kujunemist ühtseks rahvaks. Seega langes ära ka üldrahaliku eepose loomise vajadus.

Nähtavasti pole juhuslik, et paljud udmurdi muistendid lõpevad kangelase hukkumisega. Optimismistlik pole konstateering: "Ja sellest ajast peale pole udmurtide seas vägilasi." Võibolla on paljude pärimuslike kangelaste traagilise saatuse kaudu leidnud väljenduse rõhutud rahva pessimistlik enesehinnang. Paralleeliks sobib M. Hudjakovi "Lugulaul udmurdi batõridest", udmurdi eepose autoriseeritud venekeelne variant. Sealgi väljendatakse folkloorimaterjali toel rahva pessimistlikku suhtumist oma tulevikku ("Sisse on toodud inimsoo kaduvuse mõte", nagu väljendas D. Jašin¹⁰).

Samasugune kangelaseepika kujunemisaste (puudub väljakujunenud klassikaline kangelaseepos; muistendid on kohalike kangelastega ja regionaalse

levikuga; puudub üldrahvalik kangelane; hilised katsed luua autoriseeritud eepost) on tunnuslik teistelegi soomeugri idarühma rahvastele.

Tõlkis Mall Hiimäe

Kirjandus

1. Domokos, P. K voprosu ob epose v folklore ugro-finskih narodov. In: Problemõ izutšeniija finno-ugorskogo folklori. Saransk, 1972, s 91-97; Jermakov, F. Ob udmurtskom epose. In: Zapiski Udmurtskogo naučšno-issledovatel'skogo instituta. v 21. Iževsk, 1970, s 239-247; Jašin, D. Vzgljadõ utšjonõh na udmurtskii epos. In: Voprosõ svojebraznija žanrov udmurtskoi literaturõ i folklori. Iževsk, 1983, s 124-144.
2. Vladõkin, V., Perevožštšikova, T. K semantike i evoljutsii nekotõrõh obrazov udmurtskoi mifologii i folklori. In: Problemõ etnogeneza udmurtov. Ustinov, 1987, s 164-189.
3. Atamanov, M. Iz istorii rasselenija voršudno-rodovõh grupp udmurtov. In: Materialõ po etnogenezu udmurtov. Iževsk, 1982, s 81-127.
4. Vanaturgi *tõr* - koht jurta sissekäigu vastas, püha koht; *eksei* on sama päritoluga sõna, hilisemal ajal tähendas põhiliselt tsaari (A. Lintrop).
5. Vt viide 3.
6. *Biger* - tänapäeva udmurdi keeles *tatarlane*.
7. Jašin, D. Lokalnõi karakter epitšeskoi traditsii v folklore permskikh narodov. In: Spetsifika žanrov udmurtskogo folklori. Iževsk, 1990.
8. Kosven, M. Raspad rodovogo stroja u udmurtov. In: Na udmurtskije temõ, v 2. Moskva, 1931.
9. Vladõkin, V. Drevnije finno-ugorskije epitšeskije motivõ "Kalevalõ" v folklorno-etnografitšeskoi sistemõ udmurtov. In: Problemõ epitšeskoi traditsii udmurtskogo folklori i literaturõ. Ustinov, 1986, s 5-21.
10. Jašin, D. Opõt sozdaniija udmurtskogo eposa (O rukopisi M. G. Hudjakova "Iz narodnogo eposa votjakov"). In: Problemõ epitšeskoi traditsii udmurtskogo folklori i literaturõ. Ustinov, 1986, s 82-97.

KÜLANARRI SOTSIAALNE STAATUS SOOMES

Tuija Joutsivuo. Soome, Helsinki

Külanarr on isik, kes ühel või teisel viisil kaldub ühiskonna käitumisnormidest kõrvale. See võib realiseeruda isiku välimuses, mõtteviisis, elulaadis või tegudes. Olen vaadelnud ühte niisugust inimtüüpi Häme külahullu, kingsepp